

KAREL
ČERNÝ

MOR 1480–1730
EPIDEMIE V LÉKAŘSKÝCH
TRAKTÁTECH
RANÉHO NOVOVĚKU

KAROLINUM

Vor Creditis, als eine fabel,
quod scribitur von Doctor Schnabel,
der fugit die Contagion
et autert seinen Lohn darvon.
Cadavera sucht er zu fristen,
gleich wie der Corvus auf der Mören.
Ah Credite, wihet nicht dort hin,
dann Romæ regnat die Pestin.

Quis non deberet sehr erschrecken
für seiner Virgul oder stecken,
qua loquitur, als war er stumm,
und deutet sein Consilium.
Wie mancher Credit ohne zweiffel
das ihm tentir ein schwartzenley
Marsupium heisse seine Höll,
und aurum die geholte seel.

Mor 1480-1730

Epidemie v lékařských traktátech
raného novověku

doc. Mgr. Karel Černý, Ph.D.

Recenzovaly:

doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc.

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

Redakce Vendula Kadlečková

Grafická úprava Jan Šerých

Na obálce ochranný oděv lékaře v době moru

doložený v pramenech z poloviny 17. století

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Karel Černý, 2014

ISBN 978-80-246-2297-2

ISBN 978-80-246-2302-3 (online : pdf)

Tato kniha vychází díky podpoře programu UK

PRVOUK P21 Dějiny univerzitní vědy a vzdělanosti.

ISBN 978-80-246-2297-2

ISBN 978-80-246-2302-3 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Medicorum munus non esse, ut miracula efficiant.

Alessandro Massaria, Vicenza 1577

THESES MEDICÆ

DE

Truculentissima, furibunda, & Insatiabili
Populosissimas Urbes, & Regiones
in solitudines, & deserta transmutante

Bellua

PESTE seu PESTILENTIA
Cart. QUAS *Brun.*
Sub Gloriosissimis Auspicijs

Sacratissimi, Augustissimi, & Invictissimi

Romanorum Imperatoris

JOSEPHI I.

Germaniæ, Hungariæ, & Bohemiæ

REGIS POTENTISSIMI

In Magna Aula Carolina Almæ Cæs. Regiæq.

Carolo - Ferdinandæ Universit: Pragensis.

SUB RECTORATU

ADMODUM REVERENDI AC EXIMII

Patris

P. JOANNIS MILLER,

è Societ: JESU, SS. Theologiæ Doctoris,

Cæsareo - Academici Collegii S. J. ad S. Cle-

mentem, Vetero-Pragæ, nec non Universitatis

Carolo-Ferdinandæ Pragensis p. t.

RECTORIS MAGNIFICI

OBSAH

9	Poděkování
11	ÚVOD
13	Historie dějin lékařství a několik slov k metodologii
27	Mor a morové epidemie v literatuře
35	MOR V AKADEMICKÉ LITERATUŘE 1480–1730
35	Popis použitých pramenů
64	Otázka citování autorit
81	Učené spory o moru
109	FYZIOLOGIE ČLOVĚKA A SVĚTA
118	Fyziologie v renesanční medicíně
124	Fyziologie barokní medicíny
135	„Posmrtná“ fyziologie
139	Rizikové skupiny
147	PATOLOGIE MORU (KONTAGIUM, NAKAŽLIVOST, HNILOBA, VÝVOJ NEMOCI)
147	Historická nosologie, dělení chorob na pandemie, epidemie, endemie a sporadicon
164	Definice moru a jeho historické popisy
179	Vnější a vnitřní příčiny moru
184	Pět vnějších příčin moru
186	Hněv boží a sociální rozvrat
193	Tajemství astrologie a skrytých kvalit
214	Environmentální příčiny
242	Kontagium
275	Imago pestis
281	Monarcha virulentus (vnitřní příčiny moru)
292	PREVENCE A JEJÍ VÝVOJ
293	Předpověď blížícího se moru
304	Náboženská a „politická“ opatření
332	Medicínská opatření
369	Psychologie, imunita a amulety

386 LÉČBA A REKONVALESCENCE

386 Opatření obecné povahy

396 Příznaky a diagnóza

407 Hlavní terapeutické techniky a jejich proměny

411 Pouštění krve a purgace

421 Farmakoterapie

446 Léčba bubonů a karbunkulů

454 Dieta pacientů

457 Lékař a ošetřující personál, léčba jako procedura a stanovení prognózy

465 Příběhy pacientů, lékařů a měst

474 ZÁVĚR

476 Seznam použitých zkratk

477 Bibliografie

477 Seznam starých tisků

479 Seznam editovaných pramenů

479 Seznam použitých archivních pramenů a rukopisů

479 Seznam použité literatury

490 Summary

496 Jmenný rejstřík

Tato práce by nevznikla bez přispění několika kolegů z pracoviště, jimž bych chtěl na tomto místě vyjádřit díky. Především jsem zavázán přednostce Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků Miladě Říhové za to, že mi vytvořila skvělé pracovní podmínky, i když to znamenalo rok a půl komplikací při sestavování rozvrhů nejen pro ni, ale také pro mé spolupracovníky. Daně Svobodové, Bohdaně Divišové a Aleši Beranovi vděčím za to, že převzali část mé výuky, čímž mi neobyčejně ulehčili situaci. Stanislav Cita byl tak laskav a chopil se některých mých administrativních povinností. David Tomíček mi poskytl několik užitečných rad týkajících se problematiky pozdního středověku, Bohdana Divišová mi pomohla s některými překlady. Jsem také ze srdce vděčný Ludmile Hlaváčkové za konstruktivní oponenturu a řadu výborných podnětů. Zkušenosti vynikající české historičky medicíny vedou její žáky k tomu, že většinou dávají přednost zdravému rozumu před vzdušnými zámky plané metodologie. Snažil jsem se této zásady držet. Inspirativní pro mne byly také komentáře Ivany Čornejové z Ústavu dějin UK, jež se dlouhodobě zabývá zde popisovaným obdobím, a Miroslava Novotného z Jihočeské univerzity. Tomu jsem zvláště vděčný za pečlivost, s níž se ujal oponentury mé knihy. Nebylo to ostatně poprvé. Přípravy publikace k vydání se s velkým úsilím ujala redaktorka nakladatelství Karolinum Vendula Kadlečková; musela se při tom vyrovnat s mým idiosynkratickým pravopisem.

Poděkování patří též mým nejbližším rodinným příslušníkům – rodičům a sestrám. Doufám, že si tuhle knihu jednou přečtou Matěj, Vojta a Filípek, který se ale před tím musí ještě doučit některá písmenka. Za prázdninové útočiště jsem vděčný kovářce z Nemělkova na Šumavě (a strejdovi Karlovi). A na závěr si dovolím ještě vyslovit poděkování Moiře Brawnové z městečka Megaton za neobyčejně zábavnou spolupráci na Průvodci přežitím v pustině.

Když jsem začínal výzkum k problematice morových spisů, neměl jsem nejmenší tušení, jak široké téma tím otvírám. Postupně jsem nacházel nové a nové aspekty historické epidemiologie, jež byla s ostatními obory medicíny propojena daleko více, než by se na první pohled mohlo zdát. Stále mám pocit, že studie, kterou zde předkládám, je pouze úvodem k dalšímu výzkumu. Nepochopení, s nímž jsem zpočátku přistupoval k dějinám moru, vyplývá především z toho, že jsem vnímal dějiny moru jako dějiny patogenu, který mor způsobuje, tedy bakterie *Yersinia pestis*, a její interakce s lidskou společností. V jistém smyslu je to pravda, ale tuto část dějin moru musí podle mého soudu studovat především badatelé z nově vznikajícího oboru paleomikrobiologie. Historické prameny, jak ještě budu podrobně vysvětlovat v různých kapitolách, sice hovoří o „moru“, ale poskytují podklady téměř výhradně k dějinám slova „mor“ či sociokulturní konstrukci pojmu „mor“, nikoli k biomedicínsky chápaným dějinám choroby. Je to dobře patrné na skutečnosti, že i sami autoři, z jejichž děl zde čerpám, pochybovali, zda jejich definice nejzávažnější infekční choroby té doby vůbec odráží jedno konkrétní onemocnění, nebo zda se jedná spíše o generické označení pro všechny nakažlivé choroby s vysokou úmrtností. Studium historických lékařských spisů tedy nelze příliš využít k bádání o biologických dějinách patogenů, neboť jejich terminologie i teorie je při bližším ohledání značně nekonzistentní.

Mohlo by se zdát, že tím medicínu poškozují, protože ji obírám o část její vlastní tradice, ale opak je pravdou. Skeptický postoj k využití především písemných historických pramenů pro biologické dějiny mne vede k přesvědčení, že ve shodě s biblickým „co je císařovo císaři, co je božího bohu“ je nutno rozlišovat mezi biohistorií, jež spadá do kompetence přírodovědců a opírá se o nejmodernější vývoj zejména v oblasti genetiky, a klasickou historií, jež se zabývá dějinami medicíny jako sociokulturním jevem. Jsem přesvědčen, že oba směry výzkumu jsou stejně důležité, ale nelze přehlédnout, že první zmiňovaný zažívá v posledních přibližně dvou desetiletích velký rozmach. Do jisté míry lze tento vývoj také popsat jako nové „rozhraničení“ původně jednolitého prostoru dějin medicíny, kde se velká většina bádání – s výjimkou paleopatologie – dosud chápala především jako humanitní disciplína. Nyní mají lékaři daleko větší příležitost použít svoji odbornost v historickém kontextu, dějiny tedy vstupují tak říkajíc „do laboratoře“, zejména díky průlomovým objevům v oblasti zkoumání vývoje aDNA.¹

¹ Zkratkou aDNA se označují zbytky staré (*ancient*) DNA, jež jsou předmětem paleomikrobiologického studia.

12 S jistou nadsázkou lze říci, že dějiny lékařství přestávají být koníčkem „pana primáře v důchodu“, zjištění, zda a jak se proměňoval genom konkrétního patogenu v minulosti v závislosti na klimatických a biologických podmínkách, je důležitou informací v době, kdy čelíme globalizovaným pandemiím, bioterorismu a dalším hrozbám.

Historie medicíny se rozpadá na dvě oblasti, první poskytuje objektivizované informace o biologickém světě, v němž lidská společnost žije, zatímco druhá se zabývá tím, jak v každé době lidská společnost tento svět (a skrze něj i sebe sama) vnímala. Proč tento rozdíl zdůrazňují? Dnes nechodíme s bolavými zády za historiky medicíny, ale také nečekáme, že by se nám na interní klinice dostalo informovaného přehledu o vývoji hospodaření na předbělohorských šlechtických velkostatech. Je to otázka kompetencí, přičemž hranice mezi oběma oblastmi jsou vytyčeny použitými metodami. Tam, kde se historický pacient tak říkajíc dostaví do ordinace lékaře, byť se zpožděním několika staletí, a je podroben biomedicínskému vyšetření, máme co činit s bio-historií. Mezi skvělé příklady takové analýzy publikované v poslední době českými badateli, patří studie Eugena Strouhala a Aleny Němečkové v časopise *American Journal of Physical Anthropology*.² Předmětem zájmu byly v tomto případě ostatky sestry egyptského kněze Iufaa, jež žila před rokem 625 př. n. l. Jmenovala se Imakhetkherresnet a histologická analýza zbytků tkáně v její sakrální kosti prokázala vzácné nádorové onemocnění nazvané *neurilemoma*, jež ji patrně sužovalo dlouhou dobu. Opačný tábor reprezentují práce historické povahy, které se opírají o některý z moderních přístupů, jako je historická antropologie, dějiny každodennosti a další. Jako ukázkou z této oblasti bych uvedl nedávno publikované pasáže o podágre od Lucie Storchové nebo v *Prague Medical Report* zveřejněnou studii o různých pohledech na onemocnění Frédérica Chopina od Axela Karenberga.³ Sem náleží i studie o moru, kterou právě držíte v ruce.

Musím přiznat, že takto úhledně rozdělené dějiny medicíny jsou do jisté míry iluzí, protože tu existuje určitý společný prostor, v němž se oba přístupy mohou prolínat a vzájemně doplňovat. To však nemění nic na skutečnosti, že intuitivní přístup k historicko-medicínským tématům je často plný chyb. Obvykle proto, že se nesnaží přesně identifikovat kategorie zdraví či nemoci, s nimiž s naprostou samozřejmostí pracuje (to je typické pro historiky), nebo proto, že přebírá historické popisy, jako by měly nějakou biomedicínskou relevanci (což je zase časté u lékařů). Zrádné povaze hranic mezi historií a bio-historií tedy budu věnovat hned následující kapitolu. Do úvodu pak ještě spadají části, v nichž stručně převyprávím, co o moru říkají dnešní učebnice epidemiologie, a dále se pokusím popsat, jaký je současný stav znalostí o dějinách morových epidemií, protože v této oblasti došlo v posledních několika letech k bouřlivému vývoji.

² Eugen Strouhal – Alena Němečková, Paleopathological find of a sacral neurilemoma from ancient Egypt, *American Journal of Physical Anthropology* 125, 2004, č. 4, s. 320–328.

³ Lucie Storchová, *Paupertate styloque connecti. Utváření humanistické učené komunity v Českých zemích*, Praha 2011; Axel Karenberg, Retrospective Diagnosis: Use and Abuse in Medical History, *Prague Medical Report* 110, 2009, č. 2, s. 140–145.

Následující část knihy se již bude věnovat hlavnímu tématu studie, tedy moru v akademické literatuře raného novověku. Nejprve popíšu prameny, z nichž jsem vycházel, a doplním je o dvě podkapitoly o citačních autoritách v historických pracích a o vědeckých sporech 16. a 17. století. Zbytek knihy je rozdělen podobným způsobem, jakým lékaři v minulosti dělili své protimorové traktáty. Tedy na teorii (fyziologie, patologie a příčiny moru), dále prevenci (náboženská, politická, medicínská a některá další opatření) a konečně terapii (diagnostika a hlavní terapeutické techniky). Nakonec jsem zařadil ještě několik stránek o sociálních souvislostech morových epidemií v kapitole nazvané Příběhy pacientů, lékařů a měst. Toto dělení má samozřejmě své výhody i nevýhody, především proto, že některá témata – jako například dobová farmakoterapie – jsou na prevenci a terapii rozdělena v podstatě uměle, musím ale podotknout, že stejnému problému čelili i historičtí lékaři. V každém případě tím čtenář získá představu o základní struktuře raně novověkého medicínského traktátu, v němž se snoubila v uspořádané podobě teorie s praxí, a jen málokterý autor se této koncepcí vymykal.

Ještě než ukončím úvodní odstavce, rád bych – spíše pro klid vlastního svědomí – doplnil jedno varování především čtenářům-laikům. Na různých místech se snažím co nejpodrobněji popsat některé medicínské techniky, dietní doporučení a rozepisují celou řadu v minulosti předepisovaných léků včetně dávkování. Ačkoli se zdá, že jde o návody z oblasti „přírodní“ medicíny, plné bylinek a poučení o „silách“ přelévajících se lidským tělem, nemají nic společného s léčitelstvím. Pokud pečlivě prozkoumáme, co mysleli historičtí lékaři pojmy jako „spiritus“ nebo „archaeus“, obvykle zjistíme, že je chápali v materialistickém smyslu. Historické recepty zase obsahují kombinace přísad, z nichž půjdou patrně na dnešní lékaře mdloby, a u některých přípravků pozná i laik, že jsou velmi nebezpečné. Především by však čtenář měl mít na mysli, že celá tato kniha popisuje, jak se lékaři v minulosti vyrovnávali s nepřítelem, jemuž znovu a znovu podléhali. Dějiny morových teorií jsou dějinami, jež zůstávaly velmi dlouho bez happy endu, neboť teprve 2. polovina 19. století tento nešťastný osud epidemiologie změnila. Sami autoři protimorových spisů si byli své bezmoci vědomi, jejich texty se jako červená nit vine zoufalá snaha najít jakoukoli ochranu proti obávané černé smrti. Jen neobyčejná odvaha a zarputilost vedla četné lékaře k tomu, aby se opakovaně pouštěli do tohoto předem prohraného zápasu. Ačkoli tedy opakovaně tvrdím, že i špatná teorie má v dobovém kontextu svoji hodnotu, protože nám říká mnohé o tom, jak se historické lékařské myšlení vyvíjelo, bylo by velmi nešťastné, kdyby se někdo pokoušel znovu procházet tyto slepé uličky jinak než v roli nezaujatého historického pozorovatele.

HISTORIE DĚJIN LÉKAŘSTVÍ A NĚKOLIK SLOV K METODOLOGII

Přiznám se, že jsem původně chtěl tématu moderní metodologie dějin medicíny věnovat přibližně první čtvrtinu této studie, neboť takové pojednání zatím

14 v Česku postrádám. Z různých důvodů jsem byl od tohoto záměru nucen ustoupit, ale přece jen se musím o této problematice stručně zmínit. Byl bych rád, aby moje kniha byla čitelná jak pro lékaře, tak i pro historiky, proto budu v následujících odstavcích patrně opakovat věci, které představitelé jedné či druhé skupiny považují za důvěrně známé, ale nejsem si jist, zda jde o témata sdílená interdisciplinárně. Nejprve se pokusím stručně popsat, jak se problematika historické metodologie vyvíjela v oblasti dějin lékařství, a v druhé části pak shrnu několik problémů historické i technické povahy, jimž čelíme při pokusech o rekonstrukci dějin morových epidemií.

Minulost je plná klamu, zdá se nám, že jí intuitivně rozumíme, ale přitom historické studie posledních dvou staletí často obsahují varování, že to není tak úplně pravda. Má cenu těmto hlasům věnovat pozornost? Copak nelze prostě jen pravdivě popsat, co a jak se stalo? To by přece neměl být problém, zvláště v oboru, jako jsou dějiny lékařství, kde se zabýváme vědou, a můžeme si tedy zpětně ověřit, zda byli historičtí badatelé na stopě nějakému objevu, či nikoli.

Ve skutečnosti je to však trochu složitější, dějiny společnosti, v níž žijeme, hodně připomínají naše vlastní osobní dějiny, tedy jak vnímáme sami sebe, své motivace, co jsme kdy udělali a proč, jaké máme názory a co nás k nim vedlo. Naše vlastní historie je integrální součástí osobnosti, nelze ji oddělit, a proto ji také chápeme zcela samozřejmým způsobem. „Víme“, proč si myslíme, co si myslíme, svět kolem sebe vnímáme jako „objektivní“ pozorovatelé a vůbec máme kontrolu nad svojí minulostí. Každý jen trochu sečtělý jedinec však tuší, že to není pravda. Přinejmenším od dob Sigmunda Freuda se věda zabývá mimo jiné studiem toho, co o sobě nevíme nebo jenom tušíme, nechceme vědět či případně interpretujeme zcela mylně. Pokrok v psychiatrii a od 2. poloviny 20. století také v mohutně se rozvíjejících neurovědách otvírá bránu k poznání motivací a myšlení člověka jako komplexního organismu. Přičemž zjišťujeme, že pevná kontrola, s níž intuitivně interpretujeme sami sebe, včetně vlastní minulosti, je jen chimérou.

S obecnými dějinami je to stejné. Student, který se jim v Británii rozhodne věnovat, patrně dostane v prvním seznamu literatury také knihu nazvanou *The Pursuit of History*.⁴ Její autor John Tosh vysvětluje hned v úvodu, že je rozdíl v tom, jak se na dějiny dívá běžný člověk, a historik. Laické vnímání dějin, jemuž říká „sociální paměť“, totiž podléhá třem hlavním chybám: tradici, nostalgii a progresivismu. Co tím má na mysli? Tradice je autoritativní průvodce tím, co máme konat nyní, založený na precedentu. Je to snaha hledat historickou kontinuitu, kde žádná není, záliba v jednodimenzionálních politických (i jiných) dějinách. Tosh uvádí jako příklad přesvědčení Františka Palackého, že české dějiny jsou dokladem naší „mírumilovné“ a „demokratické“ povahy v kontrastu s válečnickými tendencemi našich západních sousedů. Chyba není v tom, že bychom měli v historickém sporu mezi Čechy a Němci obrátit znaménko, ale v tom, že dochází k závěru, jenž není z hlediska moderní historiografie jako

⁴ John Tosh, *The Pursuit of History. Aims, methods and new directions in the study of modern history*, London 2010.

vědy vůbec přípustný. Palacký vylíčil české dějiny určitým způsobem, aby se v tomto podání staly důležitým nástrojem českého národního obrození. Bohužel, takto podaná minulost vede často k nepříjemným důsledkům. Tosh zmínil především dva, esencialismus, což je mocný pocit vlastní exkluzivní identity, a „immemorialismus“⁵, přesvědčení o neměnné podstatě této identity.

Nostalgie – druhá chyba sociální paměti – je založena na procesu dějin chápaném jako ztráta. Na rozdíl od kategorie tradice, jež odmítá historickou změnu, ji nostalgie sice připouští, ale pouze jako změnu k horšímu. Minulost je v tomto pojetí lepší a jednodušší než přítomnost, stává se její poutavou alternativou, místo toho, aby byla jejím předchůdcem. V posledku se mění ve výraz touhy přítomnosti uniknout. A konečně, pro téma této knihy patrně nejdůležitějším mýtem je chyba z druhého konce spektra, minulost viděná jako dějiny pokroku. Pokrok byl – stále cituji Toshe – v průběhu posledních svou staletí jedním z hlavních formativních mýtů Západu. Není snad rozmach euroamerické společnosti důkazem toho, že jsme v čele heroického, progresivního úsilí? Samuel Huntington k tomu však podotknul, že „Západ dobyl svět [pozn. aut.: v období 1500–1750] nikoli nadřazeností svých idejí, hodnot nebo náboženství (ke kterému konvertovalo jen málo příslušníků jiných civilizací), ale především větší schopností používat organizované násilí. Na Západě se na tuto skutečnost často zapomíná, jinde nikoli.“⁶ Abych předešel nedorozumění, Tosh neříká, že v dějinách neprobíhal pokrok. Například dějiny vědy jsou nesporným dokladem postupných změn, mnohdy k lepšímu. Odmítá však označovat veškeré změny v určité oblasti jako „pokrok“, vadí mu inherentní pozitivní význam tohoto slova, a proto dává přednost jeho nahrazení neutrálním „proces“. Naráží tím kupříkladu na marxistickou interpretaci dějin jako pokroku založeného na třídním boji. Anglosaské dějiny vědy se ostatně dívají kriticky na starší optimistickou představu nekomplikovaného, lineárního, vědeckého pokroku v dějinách již nějakou dobu. Tento postoj má své výhody a nevýhody, k nimž se ještě dostanu. Třem Toshovým mýtům sociální paměti by se měl historik co nejvíce vyhýbat, i když je nutno připustit, že je to úkol z podstaty věci nesplnitelný, nikdo totiž tyto chyby vnímání minulosti nedokáže odstranit úplně, zájemce o dějiny by si jich ale měl být vědom a co nejvíce je potlačovat.

Než se dostanu ke konkrétním příkladům toho, jak se nedostatky v metodologii odrážejí ve zpracování tématu, jemuž se zde věnuji, musím se nejprve vydat na zájždku dějinami vlastního oboru. Lze na nich totiž pozorovat, jakým způsobem se vyvíjel vztah k minulosti, včetně proměny reakce na různé metodologické podněty. Ptát se po nejstarších počátcích dějin medicíny nedává příliš smysl, protože historie byla od počátku integrální součástí přírodovědeckého myšlení. Od antiky až po raný novověk platilo, že chemici, lékaři, fyzici či matematici viděli sami sebe a svůj výzkum obvykle nikoli v perspektivě progresivní, tedy s výhledem do budoucnosti, ale především v perspektivě retrospektivní, tedy jako dědice nějaké akademické tradice. Je to téma, které

⁵ Slovo „immemorialismus“ lze jen těžko přeložit do češtiny jedním výrazem. Je odvozeno od anglické vazby *since time immemorial*, která naznačuje, že něco trvá „od nepaměti“.

⁶ Samuel P. Huntington, *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*, Praha 2001, s. 45.